

Hasan Džilo rođen je 1958. godine u Trebištu, općina Mavrovo-Rostuša, Sjeverna Makedonija. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu i Fakultet islamskih nauka u Sarajevu. Magistrirao je i doktorirao iz oblasti srednjovjekovne filozofije na državnom Univerzitetu Sv. Kirilo i Metodi u Skoplju. Bio je asistent na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, profesor u Isa-begovoj medresi, direktor Isa-begove biblioteke i glavni urednik novine „Mlada Mesečina“ koje izdaje Rijaset Islamske zajednice u Makedoniji. Trenutno predaje islamsku filozofiju i religijske studije na Fakultetu islamskih nauka u Skoplju. Bio je viziting profesor na Visokom islamskom institutu u Bugarskoj i na Fakultetu za islamske studije u Novom Pazaru. Objavio je nekoliko knjiga i preko pedeset naučnih radova iz oblasti islamske filozofije, sufizma i suvremene islamske misli u relevantnim časopisima na engleskom, arapskom i bosanskom jeziku. Preveo je i Kur'an na makedonski jezik.
E-Mail: hasan_cilo@yahoo.com

Hasan Džilo was born in 1958 in Trebište, Mavrovo-Rostuša municipality, North Macedonia. He graduated from the Gazi Husrev Bey madrasa and the Faculty of Islamic Sciences in Sarajevo. He received his master's degree and doctorate in the field of medieval philosophy at the State University of St. Cyril and Methodius in Skopje. He was an assistant at the Faculty of Islamic Sciences in Sarajevo, a professor at Isa-bey's madrasa, the director of Isa-bey's library and the editor-in-chief of the newspaper "Mlada Mesečina" published by the Rijaset of the Islamic Community in Macedonia. He currently teaches Islamic philosophy and religious studies at the Faculty of Islamic Sciences in Skopje. He was a visiting professor at the High Islamic Institute in Bulgaria and at the Faculty of Islamic Studies in Novi Pazar. He has published several books and over fifty scientific papers in the field of Islamic philosophy, Sufism and contemporary Islamic thought in relevant journals in English, Arabic and Bosnian. He also translated the Qur'an into the Macedonian language.
E-Mail: hasan_cilo@yahoo.com

datum prijema / date of receipt: 23.05.2024.
datum recenzije / review date: 22/26.05.2024.
datum prihvatanja / date of acceptance: 10.06.2024.

DOI: <https://doi.org/10.52510/sia.v5i1.72>
UDK: 323.15(497.7)
Pregledni članak - Review article

Hasan DŽILO

TORBEŠKI (POMAČKI) IDENTITET I NJEGOVI IZAZOVI U MAKEDONIJI

**TORBEŠI / MACEDONIAN MUSLIM (POMAK) IDENTITY AND
THEIR CHALLENGES IN MACEDONI**

Sažetak

Cilj ove rasprave je da djelimično osvijetli izazove i probleme na koje je nailazio i (pomački) identitet na Balkanu od stvaranja nacionalne države do danas. Radi se o etničkom identitetu naseljenom u Makedoniji, Bugarskoj, Albaniji, Grčkoj i Kosovu. Govori se o Torbešima, Pomacima i Gorancima, kao trima granama jednog identiteta čiji se supstrat, prema makedonskim i bugarskim istraživačima, dovodi u vezu s bogumilstvom. Kako je većinom naseljen u Makedoniji i Bugarskoj, svi istraživači smatraju da se radi o submakedonskom ili subbugarskom etnicitetu, potaknutim nacionalističkim i etnocentričnim predrasudama koje su dovodile, a i danas dovode, do njegovog raslojavanja koje ima različitih učinaka po njegovu samoidentifikaciju. Njegovo raslojavanje prisutno je i u višestranačkom uređenju političkog života u Makedoniji pod utjecajem političkih stranaka i njihove nacionalne agende zbog statističkih podataka ili kvote od kojih zavisi integriranje u državne institucije. Radi se o populaciji koja nije u preambuli Ustava Makedonije iako je po broju poslije Albanaca i Makedonaca, za razliku, naprimjer, od Turaka, Roma, Srba, Bošnjaka i Vlaha, čiji je broj znatno manji. Ovakva pozicija uveliko doprinosi njihovom izjašnjavanju Albancima, Makedoncima i Turcima, zavisno od sredine u kojoj žive. Međutim, jedan dio na zadnjem popisu izjasnio se Torbešima. I pored tih pripadnosti Torbeša, zbog političkih i ekonomskih razloga, oni su i dalje Torbeši u njihovoj samosvijesti i u svijesti onih s kojima se izjednačavaju, jer ih ovi kao takve prepoznaju kroz sve vrijeme u kojem dijele zajednički životni prostor.

Ključne riječi: *Torbeši, Pomaci, Goranci, identitet, samoidentifikacija, etnikum, religija, država, nacija, Makedonija, Bugarska*

TORBEŠKI (POMAČKI) IDENTITET I NJEGOVI IZAZOVI U MAKEDONIJI

Uvod

Pitanje o Torbešima (Pomacima) i njihovoj samoidentifikaciji i problemima na koje nailaze nije ni dotaknuto u etnološkim, povijesnim, kulturološkim i političkim raspravama u Makedoniji, dok bibliografija o Pomacima u Bugarskoj prije i poslije komunizma - i pored etnocentričnih pristupa - zaista je na zavidnom nivou. Dosadašnje rasprave o ovom problemu u Makedoniji zadnjih tridesetak godina osvrću se na statističke podatke nekih zapadnih istraživača koji se bave identitetskim pitanjima u jugoistočnoj Evropi nakon raspada druge Jugoslavije. Njihovi naponi nisu lišeni misionarske agende, usmjereni su na načine integriranja muslimanskih zajednica u širi evropski prostor i obično se naslanjaju na posjete selima u kojima žive Torbeši i bilježenje nekih njihovih običaja. Kad je riječ o makedonskim autorima, kod njih nema nikakvih analiza poslije smrti Nijazije Limanovskog i njegovog projekta o deetnizaciji ove populacije. Njegova istraživanja odnosila su se samo na neke folklorne sadržaje.^{▼1}

U ovom radu zadržat ćemo se na analizi nekoliko činjenica koje su od fundamentalnog značaja za osvjetljavanje problema identiteta, posebno se referirajući na sagledavanje činjenica glede problema i izazova na koje nailazi ovaj etnički konstrukt koji se ne može razmatrati neovisno od Pomaka u Bugarskoj i Goranaca na Kosovu i Albaniji, jer se radi o istom njihovom etničkom supstratu – bogumilstvu. I pored velikih iskušenja i izazova u povijesti, ovaj se etnicitet i danas suživljava s istim problemima i izazovima, čije rješavanje nije na pomolu. Stoga, u radu ćemo se zadržati na specifičnosti ovog etničkog identiteta, sagledavanju procesa njegovog raslojavanja i fragmentacije u postosmanskome periodu na Balkanu, u komunističkom sistemu i u periodu tranzicije i višepartijskog uređenja makedonskog društva. I pored prilagođavanja ovog identiteta drugim pripadnostima, prisilnim i političkim sredstvima,

▼1 Vdjeti: Лимановски, Нијазија. *Исламската религија и исламираните Македонци*. Скопје: Македонска книга; 1989.

te suvremenim izazovima koji se očituju u migracijskim procesima, ovaj identitet zadržao je svoj kontinuitet, svjestan istine o sebi, suočavajući se danas u periodu globalizacije i migracijskih stanja s istim problemima s kojima se suočavaju ostali etniciteti na Balkanu.

Još uvijek sačuvan etnički identitet

Sama socijalna konstrukcija torbeške populacije u Makedoniji govori nam o identitetu koji ima duboke korijene. Ovaj identitet jednako slijede postojanost i fluidnost – karakteristike koje se mogu primijeniti na sve identitete na Balkanu. Kao etno-religijska grupa prisutna je prije nego što je nastala sama ideja o Makedoniji kao državi, pa i prije pojave makedonske nacionalne ideje na početku 20. stoljeća. Svi istraživači koji se bave ovim etnikumom, najviše njegovim lingvističkim i etničkim posebnostima, a ne povijesnim, suglasni su da se radi o bogumilskom supstratu, no nisu suglasni kada je riječ o njenoj samoidentifikaciji sa već naslijeđenim konceptom u okvirima nacionalne države, nastalim odlaskom Osmanlija s balkanskih teritorija.

Karakteristike ovog identiteta svjedoče o jednom etničkom konceptu koji se ne može prenebrežniti u današnjim raspravama o zajednicama i njihovom identitetu na Balkanu.

I pored izražene fluidnosti ovog identiteta, sadašnja njegova neizvjesna situacija i posljedice koje iz nje izranjaju još uvijek nisu zatrle samosvijest njegovih pripadnika bez obzira na to kroz koje su sve forme i izazove prolazili u različitim povijesnim etapama. Više se može govoriti o prilagođavanju Torbeša različitim pripadnostima nego o nekakvom njihovom radikalnom rascjepu od onoga što oni ustvari jesu i načina na koji su, kao takvi, prisutni i poznati kroz povijest Balkana. Ipak, nećemo pogriješiti ako ustvrdimo da oni, kao i mnogi drugi, jako dobro znaju šta nisu, jer nema nijedne zajednice koja nije svjesna onoga što nije. Ova činjenica, govori nam iskustvo, vraća zajednicu svijesti šta ona ustvari jeste. I nema te sile koja može razuvjeriti čovjeka šta on nije u svom unutarnjem životu.

Individualni identitet preko porodice, komšija, sredine i drugih činitelja postupno prerasta u grupni identitet.

I kod Torbeša u Makedoniji susrećemo se sa zajedničkim običajima i religijskim praksama kao i kod drugih. Ovaj identitet karakteriziraju dijalekt kojim govori, običaji koje održava, rituali koje obavlja, folklor koji se slavi, posebna nošnja, usmena tradicija, kućanstvo – elementi koji se smatraju osnovom etničkog identiteta.^{▼2} Među njima su prisutni islamski autoriteti i islamske prakse pri rađanju,

^{▼2} Akademik i slikar Nazif Dokle, Goranac iz Albanije, napisao je obimnu studiju pod naslovom *Bogumilizam i etnogeneza Torbeša Kukske Gore*. Prizren: Alem; 2011. godine, u kojoj citira veliki broj bugarskih, makedonskih i bosanskih autora koji istražuju ovaj problem. U knjigu je uključio i posebno poglavlje o karakteristikama jezika koji koriste Goranci, a nazivaju ga *našinski* (naški).

sahrani, pet dnevnih molitvi, džumanska i bajramska molitva, ramazanski praznici i sve ono što prakticiraju muslimani drugih zajednica na Balkanu, ono što karakterizira njihov religijski identitet. Dakle, religijsko pravo i običajno pravo konzistentni su i imaju značajnu ulogu koja doprinosi svijesti ove populacije da pripada posebnom etno-religijskom identitetu.

ILUSTRACIJA – Među brojnim tezama o Torbešima ostala je i ona koja ih tretira kao posljednje sljedbenike *Božije vjere*. Sam naziv *torbeš* počeo je da kruži i da se propagira najranije krajem 10. stoljeća od strane Pravoslavne crkve, koja će, predvođena Nemanjom, objaviti nemilosrdan rat *prokletim jereticima* do njihovog istrebljenja. Nakon prodora Osmanlija primili su islam od susjednih islamskih skupina.

ILLUSTRATION – Among the many theses about the Torbeši (Macedonian: *Top6ewu*), there is one that treats them as the last followers of *God's faith*. The very name *torbeš* began to circulate and be propagated at the end of the 10th century at the earliest by the Orthodox Church, which, led by Nemanja, would declare a merciless war against the *dammned heretics* until their extermination. After the invasion of the Ottomans, they adopted Islam from the neighboring Islamic groups.

I kod Torbeša u Makedoniji susrećemo se sa zajedničkim običajima i religijskim praksama kao i kod drugih. Ovaj identitet karakteriziraju dijalekt kojim govori, običaji koje održava, rituali koje obavlja, folklor koji se slavi, posebna nošnja, usmena tradicija, kućanstvo – elementi koji se smatraju osnovom etničkog identiteta. Među njima su prisutni islamski autoriteti i islamske prakse pri rađanju, sahrani, pet dnevnih molitvi, džumanska i bajramska molitva, ramazanski praznici i sve ono što prakticiraju muslimani drugih zajednica na Balkanu, ono što karakterizira njihov religijski identitet. Dakle, religijsko pravo i običajno pravo konzistentni su i imaju značajnu ulogu koja doprinosi svijesti ove populacije da pripada posebnom etno-religijskom identitetu.

ILUSTRACIJA – Torbeši i njihova svijest o pripadnosti posebnom etno-religijskom identitetu. (Arhiv Akšamija)

ILLUSTRATION – Torbeshi (Torbeši) and their awareness of belonging to a special ethno-religious identity.

Balkansko iskustvo pokazuje da je etnički identitet Torbeša (Pomaka) u povijesnim periodima naizgled mijenjajuća kategorija, međutim u njegovoj unutarnjoj sferi, ostaje jedno zrno istine koja strši, na koje se zaboravlja, no radikalno se od njega ne odvaja. Problem se više usložnjava kada se ovaj etnicitet suočava s državom idejom koja će obilježiti balkansku povijest u 18. i 19. stoljeću. Pojavom nacionalne svijesti javljaju se i nacionalni i državni identiteti i njihovi subidentiteti. Stoga, povijest Balkana u posljednjim dvama stoljećima svjedoči pojavi mnogih nacionalnih država, upravo kao rezultat samosvijesti etnikuma koji je sačuvao svoju bitnost unutar Osmanske države.

Ovaj period zaista svjedoči tolikom broju etnikuma koji se rijetko može naći na tako malom prostoru. To se, bez sumnje, duguje položaju koji su imali unutar Osmanskog carstva, čiji je povijesni samokontinuitet, za razliku od mnogih drugih, i njima pružio priliku da opstanu sa svojim religijskim vrijednostima i etničkim prepoznatljivostima.

U jednoj takvoj tampon-zoni poslije odlaska Osmanlija s Balkana našle su se tri grane jednog identiteta: Torbeši, Pomaci i Goranci. Oni svoj identitet ne vezuju za nastale države zbog različitih razloga, a najviše zbog religijskih, s jedne strane, i zbog osjećaja da oni ipak predstavljaju nešto posebno, različito od drugih u njihovom okruženju, s druge strane. Ovakva pozicija pojačava samosvijest ove etničke grupe: Torbeši, Pomaci i Goranci u velikoj mjeri ne bi bili svjesni sebe samih da nisu primijetili da se drugi oko njih razlikuju od njih, sačuvavši svoje razlike tokom cijele vladavine Osmanskog carstva pa sve do danas.

Kako su balkanski etniciteti pomiješani jedni s drugima, odmah se pomalja problem koji je veći od kojeg – brojčano, i koji je od kojeg stariji – povijesno. Cilj ovoga je da opravda dominaciju postojanja jednih koji treba da dominira nad postojanjem drugih – teza koja se naslanja na ideju o čistom identitetu. Međutim, etniciteti su bili čisti samo onda kada su došli na Balkan. Kasnije su bili podložni promjenama, asimilacijama, integracijama, koje su nerijetko dovodile do druge pripadnosti,^{▼3} no ne i do esencijalnog raskida od vlastitog supstrata zbog njihove potpune ravnopravnosti unutar Osmanskog carstva. Danas se susrećemo s drugačijom situacijom glede očuvanja identiteta balkanskog čovjeka, a posebno u globalnom svijetu u kojem je prisiljen, zbog ekonomskih razloga, napustiti svoje mjesto življenja i tražiti bolje životne uslove i, konsekventno tome, pripadati i drugim identitetima. U jednoj ovakvoj situaciji etnički identitet svjedoči da je riječ o nečemu stvarnom a ono što je uslovljeno društveno-povijesnim okolnostima jesu samo modusi ili preformulacije tog identiteta, tako da se ne radi o činjenicama koje nisu jednom za svagda date. Međutim, ovdje ne govorimo o individualnom identitetu, što je nešto sasvim drugo, već govorimo o identitetu koji prolazi kroz više faza: individualnog, porodičnog, etničkog, državnog i nadnacionalnog identiteta. Danas se govori na globalnom nivou, naprimjer, o evropskom identitetu, iako – razmotri li se malo dublje – u suštini on ne postoji, već se traga za onim što se karakterizira evropskim identitetom.^{▼4} Više se govori o evropskom kulturnom identitetu i njegovim korijenima te kako konstruirati opći evropski koncept. Kako se traga za identitetskim prostorom, nadnacionalnim, onda se traži nešto što ne postoji. Ili, biti Evropljanin značilo bi, kako se promišlja, pripadati i drugom identitetu, ne onom koji se nosi sa sobom, no ipak se radi o temeljnoj razlici: jedan identitet dolazi iznutra, a drugi izvana, i potonji tek kasnije treba da se interiorizira. Ono što se oslovljava kao evropski identitet jeste nešto što je opće, u kojem treba da

▼3 Tesar, Filip. "U potrazi za identitetom". ALEM, 2004; VI:132-134.

▼4 Vidjeti: Vrcan, Srđan. "Evropski identitet – neke ključne dileme". *Revija za sociologiju*. 2005; XXXVI(1-2):8. str.

participira više identiteta. Imajući u vidu da su nacionalni identiteti u Evropi bitno razgraničeni jedni od drugih, gdje ne može biti prijelaza od jednog do drugog identiteta, onda u ovom slučaju oni ne bi bili nacionalni identiteti; sporno je kako će se oni poistovjetiti s jednim općim identitetom, kakvim je zamišljen evropski identitet. Iako se neko izjašnjava Evropljaninom, on je ipak svjestan da tome prethodi nešto što je supstancijalno vezano za njega, nešto što nosi sa sobom, i što se ne smije utopiti u nešto što je opće, pa da se zaboravi na sebe. Još je daleka realizacija jednog koncepta koji bi se naslanjao na kulturne činjenice, izvanevropskih, u geografskom smislu, koje ustvari utemeljuju taj kulturni identitet imajući u vidu više religijskih tradicija, a ne samo jednu. Ono što Derida naziva “otvorenim kulturnim prostorom”^{▼5} u suprotnosti je s evropskim diskursom koji smatra da se Evropa treba prekriti nadkulturnim identitetskim prostorom koji ni na koji način ne može biti lišen i religijskog prostora, svodeći taj prostor samo na kršćanstvo.

ILUSTRACIJA – Čin slikanja maske na mladinom licu nju zapravo čuva od zlih sila na dan vjenčanja. Jedinstven običaj star vijekovima dio je folklora etničke grupe Torbeša, koja živi na prostoru Sjeverne Makedonije i Kosova. (Arhiv Akšamija)

ILLUSTRATION – The act of painting a mask on the bride's face actually protects her from evil forces on her wedding day. A unique centuries-old custom is part of the folklore of the Torbeša ethnic group, which lives in the area of North Macedonia and Kosovo.

Otuda u vezi s etničkim identitetom, da li je on postojan ili modificirajući, da li dolazi izvana ili iznutra, u literaturi se susrećemo s dvjema pozicijama: esencijalističkom (u manjem obimu) i

▼5 Ibid.

instrumentalističkom. Prva koncepcija podrazumijeva da jedan dio određene populacije prihvaća identitet kao nešto dato, postojano, nepromjenljivo u društveno-povijesnim horizontima pri čemu se on naslanja na sebe sama. Imajući to u vidu, neki govore o identitetu kao “stanju duha”. Druga koncepcija drži da je identitet postajuća činjenica, da se on mijenja i dobija različite svoje moduse i pripadnosti.^{▼6} Ili, radi se o mogućoj, a ne o jednoj za svagda datoj formaciji ili, kao što tvrdi Anderson, “zamišljenoj zajednici” koja nužno ne podrazumijeva da je utemeljena na “objektivnim činjenicama koje bi mogle dosežati do primordijalne prošlosti”.^{▼7}

ILUSTRACIJA - Svijest o etničkoj pripadnosti Torbeša i njihovoj razlici je prisutna, interiorizirana i aktualna bez obzira na to da li se uz nju prihvata i modifikacija identiteta zbog određenih razloga u zadatim društveno-povijesnim okolnostima - Torbeška Svadba, selo Pousko - Prizrenska Župa. (Arhiv Akšamija)

ILLUSTRATION - The awareness of the ethnicity of Torbeš and their difference is present, internalized and current, regardless of whether the modification of identity is also accepted due to certain reasons in given socio-historical circumstances - Torbeška Wedding, village of Pousko - Prizren County.

▼6 Vidjeti: Eminov, Ali. “Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria”, JEMIE 6. European Centre for Minority Issues; 2007. 1. str.

▼7 Ibid.

Slučaj torbeškog identiteta u Makedoniji ilustrira upravo ovaj drugi koncept, imao je nekoliko povijesnih iskušenja pripadnosti, no ipak je sačuvao svoju svijest, nalazeći se uvijek u procjepu mučnog integriranja ili pripadanja drugome, bilo prisilno, bilo dobrovoljno, jer su Torbeši uvijek bili neko drugi u Bugarskoj i Makedoniji. Međutim, zahvaljujući toj svijesti o drugosti i marginalizaciji, oni su uspjeli sačuvati svoju samosvijest. Uvijek su bili u procesu raslojavanja i fragmentacije, koje traju do danas. Sama činjenica da je ovaj etnički konstrukt opstojao u okvirima Osmanskog carstva i u docnijim etapama u kojima nailazi na velika iskušenja i izazove govori nam o značajnom identitetu, koji se ne može prenebregnuti u etničkim, identitetskim, religijskim i političkim raspravama. I o Torbešima se može kazati ono što se tvrdi o Pomacima u Bugarskoj, da se radi o jednom identitetu koji je “ranjiv”.^{▼8} Međutim, sintagma “ranjiv identitet” nije odgovarajuća kada se radi o individualnom i etničkom identitetu. Sintagma se može primijeniti samo u slučaju kada je riječ o nacionalnom i državnom identitetu, jer je etnički identitet stariji od nacionalnog i državnog. Niko u sebi nema ranjiv identitet, niko o sebi ne može kazati da nije ono što jeste. Nema nikakve vezivne tačke između onoga što jeste i onoga što nije. A svijest o etničkoj pripadnosti Torbeša i njihovoj razlici već je prisutna, interiorizirana i aktuelna bez obzira na to da li se uz nju prihvata i modifikacija identiteta zbog određenih razloga u zadatim društveno-povijesnim okolnostima.

Pregled fragmentacije torbeškog (pomačkog) identiteta

O problemu torbeškog (pomačkog) identiteta do sada se najviše raspravljalo s političkog aspekta koji je utjecao na njegovu fragmentaciju, koja nasreću nije izvedena do kraja. Iskustvo je pokazalo da ta fragmentacija nije dovela do potpunog rascjepa ovog identiteta. Da bi se odvojilo od nečega, to podrazumijeva da postoji nešto od čega se može odvojiti, a to je, u konkretnom slučaju, od zrna koje čovjek nosi u najdubljoj svojoj istini, jer je istina za čovjeka onolika koliko ona postoji u njemu i zbog toga proizlazi tvrdnja da se ne može otrgnuti ili pobjeći od nje, pa makar se radilo i o etničkoj sastavnici čovjeka koju doživljava kao svoju istinu.

U Bugarskoj i Makedoniji politika je bila onaj činilac koji je diktirao naučni i obrazovni diskurs glede identitetskog pitanja Torbeša i Pomaka, da se oni smatraju Bugarima i Makedoncima, a na Kosovu do njegove samostalnosti – Srbima. Ovome se pridružuju i medijske propagande čiji je cilj bio podržati političku akciju o ovom pitanju i zbog toga se unosi velika doza zbunjenosti, uznemiravanja i podgrijavanja diskriminatorских postupaka s kojima se suočava ovaj identitet tokom čitavog 20. stoljeća. Tragovi ovih nastojanja nisu posve iščeznuli ni danas. U svoj ovoj operaciji, tvrdi Konstantinov,

^{▼8} Konstantinov, Yulijan. “Strategies for sustainig identity: the case of the Bulgarian Pomaks”. U: Huge Poulton and Suha Taji-Farouki, ur. *Muslim Identity and the Balkan State*, New York: NYU Press; 1997. str. 33.

akademije i naučne institucije proglašavaju se monopolima ili čuvarima istine o identitetu drugog.^{▼9} Suvišno je pitanje govoriti o identitetu drugog, jer identitet, po svojoj naravi, govori o sebi samom. Kada bi on ukazivao na nešto drugo, a ne na sebe samog, onda on ne bi bio identitet. Legitimno je pustiti i dozvoliti svakom čovjeku da govori o svom identitetu. Svaki izvana ubačeni aspekt o identitetu ne cilja suštinu identiteta. Ili, te akademije i naučne institucije zadužene su da “dokumentiraju” otprije poznati ishod, motivirani političkim razlozima, tendencijama i interesima, i, umjesto da otkriju jednu prisutnu realnost ili identitet, kakav je torbeški (ili pomački), oni svjesno zanemaruju i ignoriraju tu činjenicu, pri čemu dovode do otvaranja mnogih pitanja koja usložnjavaju više aspekata pristupa tom etnicitetu.

Ovi izazovi sežu do postsomanskog perioda u svim balkanskim nacionalnim državama. Sve se svodi na to kako da se ova populacija uklopi u određeni etnički korpus, a da se pri tome uopće ne vodi računa o problemima i izazovima pred kojima je stavljen, o sudbini tih ljudi, o njihovoj kolektivnoj memoriji, percepciji, iskustvu, nadama i perspektivama.

Jednopartijski sistem u Bugarskoj i Makedoniji uvijek je negirao etničku svijest ove populacije represivnim mjerama, a danas političkim. U Bugarskoj, u nekoliko navrata – od Balkanskih ratova pa do komunističkog sistema – prisilnim sredstvima mijenjana su imena ovih ljudi, dok je u Makedoniji, poslije Drugog svjetskog rata, došlo do procesa iseljavanja ove populacije u Tursku, a od 70-ih godina do 90-ih godina prošlog stoljeća pristupilo se asimilaciji preko obrazovnih institucija i formiranjem zvaničnih organizacija čiji je cilj provesti deetnizaciju stoljećima prisutnog etničkog koncepta torbeške populacije.

Zanimljivo je da se ova populacija susreće s istim problemima u svim balkanskim državama u kojima je naseljena (Bugarska, Makedonija, Grčka), izuzimajući Kosovo, čija vlada ne pokazuje asimilatorske namjere, ostavljajući identitetsko pitanje samoidentifikaciji Goranaca, od kojih se neki izjašnjavaju Turcima, neki Bošnjacima, a ima i takvih koji se smatraju Gorancima, svakako, vođeni egzistencijalnim potrebama, i kao takvi oni su integrirani u kosovsko društvo i njegove institucije s garantiranim pravom na političko predstavljanje u parlamentu i koncesije koje iz toga proizlaze. Ovo se duguje, bez sumnje, planu Ahtisarija o uređivanju političkog života na Kosovu. Međutim, i ondje je prisutna svijest o etničkom identitetu Torbeša koji se dovodi u vezu s bogumilskim supstratom, za koji se vezuje i etnički kontinuitet velikog procenta stanovništva u Bosni.

Pragmatični ili, tačnije, politički razlozi glede identiteta prisutni su i u Makedoniji. Ti razlozi i danas dovode do fragmentacije ili raslojavanja ovog identiteta, pa se tako neki izjašnjavaju Makedoncima, drugi Turcima, treći Albancima, a veliki broj Torbešima. S jednakom se situacijom susrećemo kod Pomaka i u Bugarskoj, od kojih se neki deklariraju Bugarima, drugi Turcima, a treći pak Pomacima.

▼9 Konstantinov. *Ibid.* str. 35-36.

Njihova je pozicija drugačija u Grčkoj, gdje žive u malom broju, a država ih tretira muslimanima, jer se ne priznaje njihova etnička pripadnost. U Albaniji se pak susrećemo s određenim brojem za koje Makedonci tvrde da su Makedonci, za razliku od Bugara, koji tvrde da se radi o bugarskoj manjini, dok im vlada ostavlja da se oni sami izjašnjavaju kako žele.

Politički aspekt koji dominira u ovom diskursu usredređen je na statističke potrebe u ovim državama. Riječ je još uvijek o prisutnom opterećenom konceptu nacionalne države, koji podrazumijeva jedan narod, jedan jezik i jednu religiju.

Naime, odlaskom Osmanlija s ovih prostora Balkana, Bugarska, Srbija i Grčka, u kojima je nacionalizam uzeo veliki zamah, nastojale su da obuhvate nekadašnje prostore s namjerom da ocrtaju demarkacionu liniju na osnovu demografskih i lingvističkih granica stanovništva da bi na taj način dobile što više teritorija. Da bi naglasili svoj nacionalni realitet, naučna istraživanja duboko su zašla u potragu za korijenima, u daleku prošlost, ne bi li se stvorila percepcija da prošlost jednostavno predstavlja budućnost – koncepcija koja i danas potresa odnose ovih država, u kojima vriju nacionalizmi različitog tipa i gdje se pristupilo “produkciji povijesti koju sami Balkan ne može apsorbirati” (Čerčil).

Etničke manjine koje su ostale živjeti u ovim državama bile su izložene različitim pritiscima, pri čemu je negirana njihova etnička svijest i pripadnost. Imajući u vidu identitetsko pitanje, nacionalisti, ranije a i danas, smatraju da, ako se država ne karakterizira kao nacionalna država, etničke grupe s različitim jezičkom i etničkom matricom s razlogom mogu dovesti do njezine dezintegracije, a to predstavlja prijetnju, prema njihovom mišljenju, onda kada manjine imaju svoju matičnu državu u susjedstvu. Međutim, Torbeši (Pomaci) izuzeti su od ovog konteksta, jer oni nemaju matičnu državu koja bi se starala o njihovom političkom orgniziranju i održanju etničkog identiteta. Svagda su im oči bile uprte prema Turskoj, njenoj pomoći i garantu njihovog opstanka. Oni i u državi u kojoj žive imaju specifičan status, drugačiji od ostalih, zasnovan na činjenici njihove drugosti, da budu prisajedinjeni drugom, a da ne budu identični s njim, pa su u upotrebi sljedeće sintagme: “bugarski muhamedanci”, “islamizirani Makedonci”, “Makedonci s islamskom religijom” ili “srpski muslimani” i “grčki muslimani”. Šta možemo zaključiti na osnovu ovih sintagmi. Same ove karakterizacije govore o složenosti ovog pitanja. Kako svi smatraju da su u pravu, ovako postavljeni problem svjedoči da su svi definitivno u krivu. Može biti samo jedan u pravu, a svi drugi u krivu. No, nije ni tako jer nijedan od njih nije iznio nikakve dokaze da je u pravu da bi mu drugi mogli povjerovati, jer ovom problemu svi prilaze spolja, s obzirom na činjenicu da svi isključuju samoidentifikaciju ovog etnikuma. Jednostavno pitanje glasi: Kome povjerovati, čiju tvrdnju prihvatiti? Same sintagme otkrivaju svoju neutemeljenost: one su deskripcije, a ne definicije identiteta, ne naslanjaju se na iskustvo pripadnika tog identiteta, na način na koji oni posmatraju sebe, na njihove percepcije ili samoidentifikaciju. Kada se govori o srpskim, grčkim, bugarskim i makedonskim muslimanima, ne podrazumijeva se državna pripadnost, već etnička, što je nešto sasvim drugo, zatim je riječ o deetnizaciji, da su se ovi ljudi prihvatanjem

islama *in masse* ocijepili od svoje etničke i religijske matrice i da nacionalna država ima zadatak riješiti etničku pripadnost ovih ljudi. Evo još nekoliko kontradiktornosti. Srpski povjesničari prije Drugog svjetskog rata nazivaju ih “srpskim muslimanima”, dok ih srpski svećenici misionari u istom periodu u svojim putopisima, osvrćući se na statističke i geografske podatke, nazivaju “bugarskim muhamedancima”, prvi čak idu dotle da tvrde da oni govore srpski jezik, a srpski svećenici zastupaju stav da govore bugarski jezik. Bugari ih nazivaju “bugarskim muhamedancima”, a Makedonci jednom “makedonskim muslimanima”, drugi put “Makedoncima islamske religije”, a treći put “islamiziranim Makedoncima”. Bilo bi dosta jednostavnije da ih nazovu ili “Makedoncima” ili “Bugarima”, iako je to, u osnovi, neodrživo. U potonjim kvalifikacijama sadržana su dva elementa: religijski i nacionalni, kao dvije izdvojene činjenice, od kojih je jedna primarna, a druga sekundarna i, konsekvntno tome, referira se na nešto što je ipak, supstancijalno, drugačije, ukazuje na drugost, a ne na sam identitet, postavlja se jedna ograda ili razdjelnica koja se, definitivno, ne može preskočiti. Ti jesi Makedonac ili Bugarin, ali...

ILUSTRACIJA – Torbeši (Pomaci) izuzeti su od konteksta identitetskog pitanja, kako zbog svoje izoliranosti, u smislu zabačenih i teško pristupačnih naselja, tako i zbog različite jezičke i etničke matrice – svagda su im oči bile uprte prema Turskoj. (Arhiv Akšamija)

ILLUSTRATION – The Torbes (Pomacs) are excluded from the context of the identity issue, both because of their isolation, in the sense of remote and hard-to-reach settlements, and because of their different linguistic and ethnic matrix – their eyes were always on Turkey.

Da bi nam ove činjenice postale jasnije, moramo se osvrnuti na povijesnu retrospektivu koja je dovodila do fragmentacije i raslojavanja ovog identiteta kakav poznajemo danas.

Politički odnos svih novonastalih država na Balkanu prema ovoj populaciji je unificiran. Zvanična politika Srba, Bugara i Makedonaca svjedoči da se radi o problemu koji treba riješiti represivnim sredstvima i to u pretkomunističkom, komunističkom i postkomunističkom periodu. U pretkomunističkom sistemu, od Balkanskih ratova do Drugog svjetskog rata, ova populacija je dijelila sudbinu s ostalim muslimanima na Balkanu. Međutim, strogost komunističkog sistema u Bugarskoj i Makedoniji prema ovoj populaciji nije bila na istoj razini. Torbeši u Makedoniji nisu bili izloženi političkim pritiscima u onolikoj mjeri u kojoj su bili Pomaci u Bugarskoj i Grčkoj. U svim periodima u Bugarskoj poslije Balkanskih ratova pristupilo se hristijanizaciji ovog stanovništva i pored toga što je tamo poslije Drugog svjetskog rata na vlasti bio Politburo Komunističke partije, gdje je dominirala ateistička ideja. Nasilna promjena imena prvi put se dogodila 1912., drugi put 1942., treći put 1962. i posljednji put 1972–1974. godine.^{▼10} U svim ovim periodima Pomaci su smatrani Bugarima ili “neraskidivim dijelom bugarske nacije”. Nacionalisti su, naime, opravdavali svoj postupak činjenicom da su Pomaci sačuvali bugarski jezik u čistijoj formi ili supstanci od samih Bugara, te da govore “dijalekt koji je najbliži onom Kirila i Metodija”.

To je, prema njima, razlog zbog kojeg oni treba da promijene svoja imena, a islamske prakse zamijene drugim, u komunizmu, socijalističkim navikama. Oni nisu htjeli ni na koji način saslušati ideje i stavove samih Pomaka o njihovom identitetu. Da bi sačuvali svoj religijski identitet, Pomaci su se počeli izjašnjavati Turcima, a veliki broj njih migrirao je u Tursku. Bugarska akademija nauka i umjetnosti bila je zadužena da “dokumentira” ovu asimilatorsku činjenicu. Otpor Pomaka bio je zaista veliki i zbog toga je došlo do ubijanja, zatvaranja i iseljavanja u Tursku. Stvorena je takva percepcija koja je nagnala ove ljude da traže alternativni identitet. Zbog toga, broj Pomaka u Bugarskoj postojano se smanjivao. Kako se u popisima nisu mogli izjasniti kao Pomaci, jer nije bilo predviđene takve popisne rubrike, veći dio ove populacije izjašnjavao se Turcima. Prema podacima iz 1992. godine broj Pomaka pao je na 220.000. Podatke je objavilo Ministarstvo unutrašnjih poslova, a na osnovu podataka koje je dobivalo od općinskih službenih lica koja su imala direktan uvid u broj stanovnika, barem onako kako se tvrdi u izvještajima.^{▼11} Ovaj broj u značajnoj je mjeri manji od broja koji donosi Ireček, zbog iseljavanja u Tursku. On donosi podatak da je 1876. godine u bugarskim zemljama bilo 500.000 Pomaka.^{▼12}

▼10 Vidjeti: Todorova, Maria. “Identity (trans)formation among Pomaks in Bulgaria”. U: Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz, ur. *The Myth of 'Ethnic Conflict': Politics, Economics and 'Cultural' Violence*. University of California International and Area Studies Digital Collection; 1998. str. 476; Yulian Konstantinov. “An Account of Pomak Conversions (1912-1990)”. U: Gerhard Seewann, ur. *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. München: Südost-Institut, R. Oldenburg Verlag; 1992.

▼11 Konstantinov, Op. cit. 33.

▼12 Иречек, Константин. *История на Българите*. Софија: 1978. стр. 151.

U popisu iz 1926. godine u Bugarskoj je živjelo 14,41 posto muslimana od ukupnog stanovništva koje je govorilo bugarski jezik. U svim ovim turbulencijama nije teško zaključiti da je religijska svijest bila onaj činilac oko kog su se lomila koplja i koji je do danas zadržao svoju suspstancijalnu poziciju.

Iseljavanje muslimanskog stanovništva u Tursku odvijalo se tokom 20. stoljeća, a prestalo je negdje sedamdesetih godina. Stvarao se osjećaj “pobjednika” i “poraženih”. Netolerancija i barbarizam uzeli su veliki zamah u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji. Tu atmosferu najjasnije je opisao vojni reporter iz Rusije L. Trocki: “Kršćanski saveznici u ovom su se ratu pokazali barbarima i divljacima prema Turcima. Proklamirani ideali s kojima su krenuli u rat odmah su se pretvorili u običnu pljačku i razbojništvo, u masakre ‘naroda Polumjeseca’ u interesu ‘kulture’ krsta”^{▼13}

Torbeši su na području današnje Makedonije između dva svjetska rata smatrani srpskim muslimanima, pa se pristupilo mijenjanju prezimena, koja su od tada završavala na -ić. U drugoj Jugoslaviji nastavilo se s istom politikom. Onaj dio koji je ostao u Srbiji smatran je srpskim muslimanima, a u Makedoniji od pedesetih do sedamdesetih godina Torbeši su ostali prepušteni samima sebi, da se nose sa svojim ekonomskim problemima onako kako znaju i umiju, no psihički pritisci nisu izostajali. Ona prezimena koja su završavala na -ić pedesetih godina promijenjena su u prezimena sa završetkom na -ski. Aneta Svetieva iznosi izvanredne podatke o psihološkoj atmosferi koja je stvarana u tom periodu kada se ovo stanovništvo počelo iseljavati u Tursku. Pored političkih okolnosti koje su utjecale na iseljavanje muslimana naseljenih u Južnoj Srbiji u Tursku, o čemu je dosta pisano, ovdje ćemo spomenuti nekoliko činjenica koje su rezultat dogovora o razmjeni stanovništva između Kraljevine Jugoslavije, Bugarske, Grčke i Turske. Ovi dogovori rezultirali su i mnogim psihičkim pritiscima na muslimansko stanovništvo u Makedoniji između 1950. i 1970. godine, o kojima i danas svjedoče naši muhadžiri u Turskoj. Svetieva skicira nekoliko faktora koji su doveli do iseljavanja naših ljudi, zvanih *našinci*, kako se i danas zovu. To je, prije svega, opća atmosfera kreirana u Makedoniji kao “tranzitnom centru”, dirigirana iz Beograda, koji je namjeravao da se oslobodi velikog broja muslimana Sandžaka, Kosova i Južne Srbije^{▼14} – područja za koja se smatralo da imaju stratešku poziciju za Srbiju. To je dovelo i do određenih pritisaka na tursko i albansko stanovništvo, a i sami Torbeši nazivali su sebe Turcima zbog religijske pripadnosti. U miješanim sredinama kršćansko stanovništvo bacalo je oko na imanja muslimanskog stanovništva i tražio se način na koji bi se moglo doći do njih, po najpovoljnijim uslovima, pa su u nekim sredinama potajno poticani da se iseljavaju. Turci i Torbeši, budući da su bili prepušteni sebi samima, bili su prisiljeni da se isele i zbog ekonomskih razloga jer nisu bili uključeni u državne institucije. Tuče među muslimanskom i kršćanskom djecom u

▼13 Bandžović, Safet. “Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat”. *Znakovi vremena*. Jesen-zima 2001/2002(IV-V); 13/14:206-221.

▼14 Светиева, Анета. “За преселбите на балканските муслимани и за нашинците – Торбеши, Помаци и други (Турци) во Турција”. *ЕтноАхтропозум: Списание на Институтот за антропологија и етнологија*. 2009(6):45.

nekim selima i gradovima stvarale su osjećaj nesigurnosti. Kuće i zemlja prodavane su za niže cijene od njihove vrijednosti zato što se preko granice nije smjelo prenijeti više od onoga što je bilo predviđeno. Skidanje feredže i zara zakonskim mjerama dodatno je opterećivalo ionako tešku situaciju.

Broj *našinaca* (naziv za Torbeše) u Turskoj zaista je golem. Najveći dio naseljen je u Izmiru, Manici, Istanbulu i drugim gradovima. Oni se i dan-danas smatraju Torbešima, u kući govore “našinski” (naški) jezik i još uvijek čuvaju neke svadbene i folklorne sadržaje iz svog rodnog kraja. Posebno su istaknuti kao graditelji, a naročito Torbeši iz doline Radike i Drimkola. Goranci su pak poznati po kulinarnstvu u Ankari i Istanbulu.

ILUSTRACIJA - Potomci torbeških muhadžira, zvanih *Našinci*, čiji su roditelji atmosferom dirigiranom iz Beograda bili primorani napustiti vjekovne oblasti stanovanja. Sami Torbeši nazivali su sebe *Turcima* zbog religijske pripadnosti.

ILLUSTRATION - Descendants of Torbeš settlers, called *Našinci*, whose parents were forced to leave their centuries-old areas of residence due to the atmosphere directed from Belgrade. Torbesi themselves called themselves *Turks* because of their religious affiliation.

Da bi se ova populacija pridobila u Makedoniji je sedamdesetih godina, po nalogu Komunističke partije Makedonije, formirana organizacija pod nazivom “Kulturno-naučne manifestacije makedonskih muslimana”, koju je predvodio Nijazija Limanovski. Pod pokroviteljstvom ove organizacije održano je nekoliko kulturnih manifestacija po selima i bilo je organizirano nekoliko simpozija koji su imali

za cilj dokumentirati unaprijed zamišljenu agendu. Najprije su skovane sintagme “makedonski muslimani” i “islamizirani Makedonci”, a onda se pristupilo istraživanjima koja su se uglavnom referirala na određene folklorne sadržaje ovog stanovništva, pri čemu se posebno potencirao njihov “kršćanski” aspekt. Tražile su se sličnosti između običaja kojih su se pridržavali muslimani i kršćani. ▼¹⁵ Međutim, dublja analiza sadržaja tih običaja otkriva da se ne radi ni o kakvom kršćanskom aspektu, već o paganskom, koga su se pridržavali i drugi etnikumi: Turci, Albanci, Vlasi, Mijaci i drugi. U tim folklornim sadržajima ne može se ocrtati demarkaciona linija između paganskog, pretkršćanskog i kršćanskog, povijesnog i pretpovijesnog. Ono što se naziva narodnom religijom karakteristika je svih etnikuma, ne samo na Balkanu već i šire.

Treba istaći da spomenute kulturno-naučne manifestacije nisu urodile nikakvim plodom i nisu naišle na bilo kakav prijem kod stanovništva. Same sintagme “islamizirani Makedonci” ili “makedonski muslimani” ili “Makedonci islamske religije”, zavisno od konteksta, inicirale su da se radi o deetnizaciji koju su sprovele, kako tvrde, Osmanlije i da ovi ljudi treba da se vrate svojim korijenima. Time je bio zadat prvi udar, kojim počinje rascjep ove populacije u novije vrijeme. Zbog poistovjećivanja nacije s religijom, veliki broj ove populacije počeo se izjašnjavati Turcima, a manji dio Albancima.

Slijedeći primjer Bugarske, i u Makedoniji je na tim simpozijima i u napisima u štampi već postao mantra ideološki koncept *нераскидив дел од Македонскиот народ* (‘neraskidivi dio makedonskog naroda’), a u Bugarskoj “neraskidivi dio bugarskog naroda”. Zaključak je posve jasan: ako je neraskidivi dio i jednog i drugog naroda, čiji je onda tačnije neraskidivi dio?! Metode koje su se upotrebljavale za ovakvu kvalifikaciju u etnologijskim, etnografskim i dijalektološkim istraživanjima svjedoče o unificiranom i etnocentričnom natjecanju, koje usložnjava problem jer se ulazi u religijska osjećanja i identitetska pitanja.

Ovome treba dodati i sljedeće: formiranje “Naučno-kulturnih manifestacija makedonskih muslimana”, čiji je cilj bio karakterizirati ovu populaciju kao submakedonski identitet, kako po motivima tako i po ciljevima, može se uporediti sa sličnom formacijom u Bugarskoj između dva svjetska rata. Radi se o udruženju “Rodina” (‘domovina’). Prisilno mijenjanje imena Pomaka i Turaka u Bugarskoj izazvalo je poslije Prvog svjetskog rata velike reakcije među stanovništvom i kod međunarodnog faktora, čije su kritike pristizale sa svih strana. Dakle, 1937. godine bugarski etnograf Piter Marinov formirao je “Rodinu” da bi preko obrazovnih aktivnosti utjecala na religijsku i nacionalnu svijest Pomaka. U ovu organizaciju bilo je uključeno nekoliko intelektualaca iz ove populacije, kojima su ponuđene neke prosvjetne i ekonomske privilegije, a bili su poticani propagirati

▼¹⁵ Vidjeti: Лиманоски, Ниџиџа. *Исламизацијата и етничките промени во Македонија*. Скопје: Култура; 1993; Тодоровски, Глигор. “Верскиот фактор како основна детерминанта во определувањето на националноста кај исламизираниите Македонци” - *Историја, фолклор и етнологија на исламизираниите Македонци*, Скопје: Институт за национална историја; 1987.

bugarsku nacionalnu svijest među Pomacima preko obrazovnih, vaspitnih i propagandnih formi djelovanja. Ova je organizacija poslije Drugog svjetskog rata okarakterizirana fašističkom.

Nije teško pretpostaviti da je inspiracija “Naučno-kulturnih manifestacija makedonskih muslimana” – koju su inicirali neki makedonski akademici podržavatelji ove organizacije – crpljena iz “Rodine”, jer se doista radi o istim motivima i obrascima djelovanja.

Raslojavanje torbeškog identiteta u višepartijskom sistemu

Umjesto da se raslojavanje ove etničke populacije smanji poslije uvođenja višepartijskog političkog sistema u državama nastalim padom druge Jugoslavije, ono dobija veći zamah. Kako više nema državnih pritisaka, sada na scenu nastupaju političke partije koje, koristeći pozicije ove populacije koja nije bila integrirana u društvene institucije, nastoje privući ove ljude svom političkom i etničkom kampusu. Pragmatični razlozi, poput zapošljavanja u institucijama po nacionalnom ključu, uveliko su utjecali na raslojavanje, jer se radi o populaciji koja ne figurira kao poseban etnikum u preambuli Ustava Republike Makedonije. Političke partije Makedonaca, Albanaca i Turaka pružale su mogućnost, i još uvijek to čine, da određeni dio ove populacije dobije posao u državnim institucijama. Zbog tog razloga, neki su počeli promovirati makedonsku, albansku i tursku etničku agendu kako bi dobili veći broj stanovnika i, na osnovu toga, veće državne koncesije. Međutim, značajan dio ove populacije zadržao je – u etničkom smislu – svoju torbešku paradigmu.

U jednoj ovakvoj situaciji došla je do izražaja dvojna strana identitetskog pitanja: individualna i nacionalna pripadnost, između kojih se ispriječio partijski faktor koji je nekima omogućio da se izjašnjavaju po ličnom izboru drugačije od onoga što jesu, motivirani upravo ekonomskim razlozima. Do toga su dovele utjecaji političkih partija bilo da se radi o makedonskom, albanskom ili turskom utjecaju. Cilj im je iznaći način na koji se može privući veći procent stanovništva gdje brojke ili kvote doprinose moći upravljanja i svemu onome što iz njega proizlazi. To je rezultat činjenice da Ustav Republike Makedonije ovoj populaciji – i pored njene etničke posebnosti – ne omogućava da bude ustavna kategorija iako je po broju iza Makedonaca i Albanaca. Na simpozijima koje su 80-ih godina prošlog stoljeća organizirale “Kulturno-naučne manifestacije makedonskih muslimana” spominje se više od 70.000 ove populacije, a danas je broj, bez sumnje, veći uzmu li se u obzir i oni koji rade u zapadnoevropskim zemljama. I u najnovijim inicijativama za promjenu Ustava, Torbeši se ne mogu izboriti da uđu u preambulu Ustava, a već se spominju Jevreji, čijih samo sedamdeset porodica živi u Makedoniji, ili Hrvati i Crnogorci, koji zajedno ne prelaze cifru od dvije hiljade stanovnika. Nedavno održani popis stanovništva pokazao je da se kao Torbeši izjasnilo oko šest hiljada stanovnika i to onih koji su u trenutku bili prisutni. Ako je suditi po broju glasova ove populacije na izborima,

na osnovu kojih se može pretpostaviti njihov broj općenito, samo u općini Mavrovo i Rostuša ima preko deset hiljada glasača. U Labuništu i njegovoj okolini brojka dostiže do petnaest hiljada glasača. Centar Župa, nadomak Debra, ima više od sedam hiljada glasača, zatim Plasnica, nadomak Kičeva, ima oko četiri i pol hiljada glasača. Značajan dio ove populacije živi u Skoplju i njegovoj okolini, u Prilepu, Kičevu, Debru, Ohridu, Tetovu, Gostivaru, Štipu i drugim gradovima. Ako se ovim brojkama dodaju još Goranci, od kojih samo u Skoplju živi oko petsto porodica, a ima ih u svim gradovima Makedonije, poznatih po slastičarnama, pekarama i ćevabdžinicama, onda bi ukupan broj Torbeša u Makedoniji mogao dostići broj od sto hiljada stanovnika, uključujući i one koji su na radu u zapadnoevropskim zemljama, a koji su napustili zemlju u zadnjih dvadesetak godina.

Problem političkog predstavljanja Torbeša u Makedoniji, kako stvari stoje, jedino može riješiti samo neki spoljašnji faktor, poput Ahtisarija, koji je uredio politički život na Kosovu, jer nijednoj političkoj eliti u Makedoniji ne odgovara rješavanje statusa Torbeša u Makedoniji kao posebnog političkog subjekta i niko u parlamentu ne smatra to problemom.

Diskriminacijski postupci posebno dolaze do izražaja za vrijeme izbora, kada se primjenjuju različita sredstva čiji je cilj pridobiti ove ljude, koji bi, zbog broja, mogli imati stratešku poziciju u nekim izbornim jedinicama: više poslanika u parlamentu ili gradonačelnika u miješanim gradovima. Ovdje ću spomenuti primjer Struge i Kičeva, u kojima na izborima za gradonačelnika učestvuju Makedonac i Albanac. Za gradonačelnika će biti izabran samo onaj za koga budu glasali Torbeši (koji se izjašnjavaju Albancima, Turcima i Torbešima). Kako vjerski faktor ima značajnu ulogu, Torbeši uvijek glasaju za Albanca. Međutim, kada se u Strugi kandidirao Torbeš, Fijat Canoski, onda su Makedonci glasali za Albanca, jer su se tako dogovorile makedonska i albanska stranka koje su bile u koaliciji. A i Makedonac da izađe na izbore, Albanci bi glasali za njega, jer i jedna i druga zajednica dijele političku vlast. Kao rezultat jednog takvog dogovora, zbog prevage albanskog stanovništva nad makedonskim, ukinuta je i općina Labuništa, koja broji više od petnaest hiljada stanovnika, te je pripojena Strugi.

U jednom multietničkom društvu, kakvo je makedonsko, politička akcija ima negativne posljedice po ovu populaciju, koja se instrumentalizira i ne doprinosi rješavanju pitanja vezanih za građanska prava, kakvo je pravo na političko predstavljanje i etničku samoidentifikaciju i, na osnovu toga na odgovarajuće participiranje u državnim strukturama, kada se već poziva na brojke i kvote. Dakle, ni u periodu tranzicije nisu se našli mehanizmi da se ova populacija uključi u integrativne procese, onakva kakva jeste, poput drugih koji su to učinili, zahvaljujući političkim institucijama. Tranzicija ne samo što nije donijela nikakve rezultate već je ona još više pojačala tendencije čija je nakana i dalje raslojavanje Torbeša. Značajan dio ove populacije opredjeljuje se za nacionalne stranke Makedonaca (manje), Albanaca i Turaka jer su samo na taj način mogli dobiti posao u državnim strukturama. To je imalo za posljedicu – jer se radi o egzistencijalnim pitanjima – da se veliki broj ove populacije na popisima deklarira shodno ciljevima nacionalnih političkih partija. Ovome doprinosi još

jedna činjenica: radi se o jednoj populaciji koja je anacionalna i ona se nacionalno opredjeljuje samo za vrijeme popisa i izbora, opredjeljujući se za više opcija ili pripadnosti u ovisnosti od društvenih okolnosti i dominantnih nacionalnih nastojanja.

Upletena u sve ove etnocentrične političke struje, torbeška populacija se i dalje suočava s velikim izazovima i dilemama, tražeći, katkada, korijene i ondje gdje ih nema. Međutim, treba spomenuti i to da i kod Pomaka i Torbeša ne susrećemo neko nastojanje koje bi svjedočilo njihovu kohezivnost, a to se duguje tome što su oni raštrkani, kao enklave nisu kompaktne cjeline, okruženi drugim etnikumima. Većinom su naseljeni na granici između Albanije i Makedonije, Kosova i Makedonije, Kosova i Albanije. Teško je pokrenuti inicijativu o definiranju etničkog identiteta koji bi imao društvene konsekvence, pa makar se radilo formalno o širokom pomačkom i torbeškom konsenzusu. Kod njih je posebno naglašen religijski identitet i, budući da se ne mogu izjasniti za ono što jesu, uvijek se priklanjaju onim etnikumima koji su muslimanski. Ovdje treba spomenuti činjenicu da su se u SFRJ na popisima uvijek izjašnjavali Muslimanima, kao što su činili Bošnjaci, naravno, zbog određenih okolnosti.

Ovdje ću se osvrnuti na još jednu činjenicu glede pripadnosti drugim identitetima. Bez obzira na to kako se izjašnjavaju, Torbeši uvijek ostaju ono što jesu u svijesti onih uz koje pristaju ili s kojima se nacionalno (ne etnički) poistovjećuju. Kod Makedonaca, Albanaca i Turaka ta identifikacija svjedoči samo jedan privid, posebno u vrijeme izbora, jer je svaka zajednica obuzeta svojim problemima i ne brine o problemima drugih, posebno kada se radi o integraciji u državne strukture, kao što je zapošljavanje, koje najviše utječe na nacionalnu identifikaciju kod ovih ljudi. Ovdje se odmah postavlja ograda koja se ni na koji način ne može otkloniti. U podsvijesti Makedonci ih smatraju drugima jer se radi o muslimanima, Albanci drže da su Torbeši jer ne govore albanski jezik, a Turci, koji ne upravljaju nijednom općinom zbog svoje rascjepkanosti, tretiraju ih ne pravim Turcima, već kao svoju subetničku grupu. U takvim slučajevima odgovor je: vi ste ipak Torbeši. Čak i kada govore albanski ili turski jezik, ne izostaje njihova torbeška kvalifikacija. Radi se, zaista, o velikom problemu ovdašnjeg čovjeka i o dubokoj naslijeđenoj percepciji koja se ne može nadići. Kako je politička agenda prosuđujuća u odnosu prema ovom stanovništvu, onda je u multietničkim sredinama, kakva je makedonska, svaki etnikum zaokupljen svojim problemima i ne pokazuje nikakvo interesovanje da se bavi problemima drugog. Koliko je samo težak osjećaj kada se neko mora opravdavati pred nekim ko je on i šta je po svojoj nacionalnosti. Da tvrdite Makedoncu da ste Makedonac, a u sebi osjećate da ste Torbeš, ili da Albancu kažete da ste Albanac, a znate da niste to, zaista je veliki problem, jer i oni s kojima se poistovjećujete znaju da niste ono za što im se predstavljate zbog jezičke i religijske pripadnosti. Jad i prezir još je veći kada se neki, zbog ekonomskih i političkih razloga, smatraju većim Albancima i Makedoncima od ovih. Ponekad, zahvaljujući takvom odnosu, onaj dio Torbeša koji se iselio zbog ekonomskih razloga i koji nije integriran u društvene institucije onoliko koliko bi trebalo prema kvoti koja za njih ne postoji, vraća se sebi samima i deklarira Torbešima, a to se prvi put pokazalo na posljednjem popisu

stanovništva, bez obzira na to što ovaj naziv ima i pejorativno značenje u svijesti onih s kojima dijele svoj životni prostor. Međutim, do dan-danas nije posve dokazana geneza pojma torbeš. U upotrebi je nekoliko značenja, o kojima ovdje ne možemo raspravljati zbog manjka prostora.

Naše iskustvo pokazuje – skoro kod svih identiteta, uključujući i torbeški – da instrumentalistička koncepcija o identitetu svjedoči njegovu realnost. Socijalni status, bolji životni uslovi, ekonomske koncesije, zaposlenje i dr. u zapadnoevropskim zemljama u kojima žive identiteti s Balkana, navode ljude da traže alternativne identitete ili pripadnosti.

ILUSTRACIJA - Naselje Torbeša iznad Tetova - iako nisu integrirani u društvene institucije onoliko koliko bi trebalo prema kvoti koja za njih ne postoji, vraćaju se sebi samima i deklariraju Torbešima (posljednji popis stanovništva).

ILLUSTRATION - The settlement of Torbeša above Tetovo - although they are not integrated into social institutions as much as they should be according to the quota that does not exist for them, they return to themselves and declare themselves Torbeši (the last population census).

Pripadanje i drugom identitetu u multietničkim sredinama, kakva je naša, malo može doprinijeti rješavanju egzistencijalnih pitanja, jer je sve zasnovano na nacionalnoj bazi.

Društveni i politički život pokazuje da treba proteći još mnogo vremena da profunkcionira građanska opcija, ako je to uopće moguće u jednoj ovakvoj sredini.

Ovdje ne možemo zanemariti još jednu činjenicu. Torbeši nikada nisu imali neku unutarnju potrebu da se opredjeljuju nacionalno na način na koji je nacionalna svijest zapljusnula druge balkanske identitete. Razlog za to jeste ocrtavanje državnih granica na Balkanu, kada su Torbeši ostali biti, kako

svi oko njih tvrde, “drugi”, podložni različitim pritiscima, etničkim i religijskim. Ova situacija Torbeša i Pomaka pokrenula je drugačiju diskusiju u Bugarskoj poslije 1992. godine. Pitanja koja postavlja Konstantinov,^{▼16} čiji se pristup razlikuje od prijašnjih, o Pomacima u Bugarskoj identična su pitanjima koja se mogu postaviti o Torbešima u Makedoniji. Ko su Torbeši? Da li su oni dobrovoljno ili prisilno prihvatili islam? Da li su oni autohtona ili doseljena populacija? Kakav jezik govore?

Nema sumnje u to da ova pitanja pokreću velike diskusije. Međutim, čak i uzgredno da razmotrimo ova pitanja, vidjet ćemo da ovakav pristup, čak i u demokratskim procesima u Bugarskoj koji se smatraju evropskim, uključuju unaprijed zacrtane obrasce mišljenja koji ne mogu dovesti do supstancijalnih uvida, jer nijedno od ovih pitanja ne cilja centar rasprave. Jedan od odgovora bio bi zašto se pitanja postavljaju baš o njima. U postavljanju tih pitanja zamjećuje se sami problem, koji se ne može odijeliti od problema drugih etniciteta. Zašto uopće postoji potreba da se odgovara na ta pitanja kada oni već imaju jedan identitet, dat i prisutan? Zar njegovi aktualni problemi s kojima se sučeljava, a tiču se građanskih prava, nisu bitniji od tih pitanja. Daleko smo od pomisli da ne treba istraživati ta pitanja, no to nije ono najbitnije. Sama ova pitanja, kako ćemo obrazložiti, već unaprijed određuju odgovor i ne uzimaju u obzir ono što je preduslovljeno (u Gadamerovom smislu razumijevanja sintagme) – istinu o njima kako je oni doživljavaju, a ne onako kako drugi žele da je doživljavaju. Otuda, ova se pitanja ne mogu posmatrati odvojeno od pitanja, naprimjer, vezanih za prihvatanje islama drugih etničkih zajednica na Balkanu (Albanaca, Bošnjaka, Roma, Srba, Rumuna, Mađara i drugih) ili za prihvatanje kršćanstva, naprimjer, Bugara, Makedonaca, Grka, Srba. Ako se za spomenute narode govori da su autohtoni, to se može govoriti i za ovu populaciju, jer nema tačnih podataka kada je nastao ovaj etnički konstrukt. Ako se za sve narode govori da su se naselili na Balkan, isto se može govoriti i za ovaj identitet. Ako svi ovi narodi imaju svoj poseban jezik, Torbeši i Pomaci, zbog svoje izoliranosti, govore svoj dijalekt, koji je važniji za etnički identitet od jezika države, pa Bugari tvrde, naprimjer, da Pomaci govore izvorni bugarski jezik, a Makedonci pak zastupaju stav da Torbeši govore sočan makedonski jezik. Konsekvenca ovog stava uslovljava direktno pitanje o tome čiji onda jezik oni zaista govore?

Ovdje je mnogo bitnije postaviti određena pitanja koja se tiču građanskog aspekta pristupa problemima, na koji se toliko jasno poziva u javnom diskursu, a posebno na Balkanu, gdje vriju identitetska pitanja i trvenja. I pored dobre namjere Konstantinova, ovdje ćemo dodati i činjenicu koja se ne smije prenebregnuti, a to je svjesno nastojanje da se ovim ljudima uskraćuje da ostvare svoja građanska prava. Ne treba drugi da definiraju njihov identitet zbog kojekakvih interesa, već da se riješi ovaj problem i da se – kada se već kani govoriti o njihovom identitetu – veća pažnja usmjeri na njihove egzistencijalne probleme i izazove s kojima je ovaj identitet i danas suočen.

▼16 Konstantinov. Op. cit. str. 33.

Zar sama činjenica da se pojavio jedan identitet, pa makar on bio “ranjiv”, kako tvrdi Konstantinov, ne govori o nečemu realnom i specifičnom samo za njega, koje je različito od drugih. Onako kako su nastali drugi etnikumi na Balkanu, tako je nastao i ovaj, problemi koji prate druge zajednice prate i ovu zajednicu, identitetska pitanja koja su veliko iskušenje općenito važe i za ovu zajednicu, migracijski problem koji je zahvatio druge tiče se i ovog etniciteta...

Ako se poštuje pravo na samoidentifikaciju, onda debata o ovom problemu treba da počne od sadašnjosti ili od faktičnosti ovog identiteta, a ne najprije od povijesnih pretpostavki koje se učestalo javljaju kao alternativne teze o pripadnosti ovog identiteta onima koji posjeduju političku moć u Makedoniji. Bez obzira na to kako se oni izjašnjavaju, oni su uvijek drugi u svijesti onih s kojima se poistovjećuju. Međutim, ta drugost često ima za posljedicu da se značajan dio njih smatra onim što jesu.

Debati o Pomacima u Bugarskoj, koja se jednako može odnositi i na Makedoniju – jer se radi o jednom identitetu – priključuje se i Ali Eminov, koji ovom problemu pristupa u kontekstu građanskih prava i slobode a tiču se pitanja etniciteta. Poslije vraćanja muslimanskih imena kod Pomaka, nakon pada komunizma, očekivalo se, tvrdi Eminov, da se posveti pažnja specijalnom statusu Pomaka u državi. Umjesto toga, dolazi do još većeg usložnjavanja problema, kada se javljaju zahtjevi za prisvajanja ovog identiteta u koje je uključeno više činilaca. S jedne strane ultranacionalisti, a s druge strane političke stranke s naglašenom nacionalnom agendom, oficijelne i neoficijelne građanske organizacije, spoljašnji muslimanski i kršćanski misionari i kojekakve humanitarne fondacije, koji su stvorili jako konfuznu situaciju u kojoj individualni identitet članova ove zajednice teško može prerasti u posebno organiziranu etničku i političku zajednicu. ▼¹⁷

Prema tome, u Bugarskoj, kao i kod nas, teško se probija ideja o nekakvom pomačkom (etničkom) subjektu, jer to ne odgovara nijednoj zajednici u njihovom okruženju. Ovdje ćemo spomenuti jedan eklatantan primjer koji govori o ovom odnosu. Naime, 2006. godine na inicijativu Fijata Canoskog iz Struge, formirana je Stranka za evropsku budućnost (PEI), koja je u svom programu imala za cilj okupiti torbešku populaciju i izboriti se za uvođenje ove populacije u preambulu Ustava, da se izdigne na razinu etničkog i političkog subjekta, kako bi i ovi ljudi mogli participirati u vlasti na više nivoa. Na parlamentarnim izborima glasalo je više od 15.000 glasača u svim izbornim jedinicama i izabran je jedan poslanik iz pete izborne jedinice, u kojoj su Torbeši najzastupljeniji, dok nijedna druga etnička zajednica, osim Makedonaca i Albanaca, nije uspjela samostalno dobiti nijednog poslanika. Kada je u parlamentu pokrenuto pitanje o Torbešima, ono je naišlo na veliki otpor kod svih partija redom: makedonskih, albanskih i turskih. Razlog je sljedeći: to nikome ne odgovara zbog statističkih podataka, zbog cenzusa, koji je i uslov za participiranje u državnim institucijama.

▼¹⁷ Eminov. Op. cit. str. 18.

Ovi su izbori pokazali da individualni identitet ipak ima značajne konsekvence glede održanja etničkog supstrata ove populacije. Nijedna od manjih etničkih zajednica u Makedoniji koje su ustavne kategorije (Bošnjaci, Vlasi, Turci, Romi i Srbi) ne može se izboriti ni za jednog poslanika, osim ako nije u koaliciji s jednom od makedonskih ili albanskih stranaka.

Ako se primjenjuje pravo na samoidentifikaciju, onda debata o ovom identitetu najprije treba da počne od sadašnjosti, od faktičke situacije, a ne od povijesnih pretpostavki ili izvora koji su različiti i suprotstavljeni, motivirani etnocentričnim uvidima i dirigirani nacionalističkim projektima. Problem se usložnjava i zbog nepostojanja u dovoljnoj mjeri razložnih povijesnih dokaza koji bi osvijetliti tačno vrijeme i uzroke nastanka ovog etnikuma. Sve što je do sada ponuđeno svodi se na jezičke i folklorne osobnosti i kojekakve analogije karakteristične za one s kojima dijele zajednički životni prostor.

Necemo pogriješiti ako ustvrdimo da nacionalni identiteti u Makedoniji, pa i šire (dakle ne samo kod Torbeša), slabe iznutra, a ne samo izvana, a tome doprinosi migracijski izazov i instrumentalistički pristup problemu identiteta, a naročito u periodima kada društva zapadaju u ekonomsku krizu. Kriza dovodi do toga da migracija kod balkanskog čovjeka, pa i na širem planu, postaje “egzistencijalno stanje čovjeka”. (Amin Maalouf). Pored Torbeša, s istim identitetskim problemima suočavaju se i Albanci, a naročito onaj dio koji je migrirao u SAD i evropske zemlje. Identitetski problemi su, definitivno, u drugom planu. Dovoljno je samo prošetati preko ljeta u Debru pa čuti kako mladi na ulicama govore engleski jednako kao što u selima u dolini Radike i Župi, nadomak Debra, govore italijanski ili njemački radije nego svoj jezik. Ekonomski razlozi, dakle, imaju i svoje identitetske posljedice. Ovdje ćemo spomenuti jedan primjer koji je sličan primjeru Torbeša. Značajan dio Makedonaca, potisnut teškim ekonomskim uslovima, izjašnjava se Bugarima zbog specijalnog statusa u evropskim državama, jer je Bugarska u Evropskoj uniji, pa uzimaju bugarske pasoše i, pri tom postupku, deklariraju se Bugarima, jer ako to ne učine, ne mogu dobiti državljanstvo. Još je gore kada to čine i neke političke elite pojedinih stranaka, koje nisu na to prisiljene zbog ekonomskih razloga.

Ono što se događalo s identitetom Torbeša danas se jednako događa i s identitetima drugih s kojima oni dijele životni prostor. Ne radi se, dakle, o lokalnom problemu, već je riječ o kompleksnom pitanju općenito. Problem je kako sačuvati etnički i religijski identitet u današnjem globalizirajućem svijetu? Otuda, može se komotno ustvrditi da je fluidnost identiteta takoreći postojana. Identitet svih zajednica na Balkanu prisiljen je da u evropskim zemljama prihvata i druge pripadnosti uz one koje se nose sa sobom. Ili: o kakvom etničkom identitetu možemo govoriti, naprimjer, u SAD-u ili u današnjoj Turskoj, gdje ima najviše naših ljudi? Ili, u dogledno vrijeme, o kakvom etničkom identitetu možemo govoriti u Evropskoj uniji, prema kojoj je usmjerena čitava populacija Balkana? Već se uveliko govori o evropskom identitetu sačinjenom od mnogih etniciteta i, uzme li se u obzir činjenica da je Evropska unija formirana s ciljem da se države u njoj organizuju po primjeru SAD-a, tada će se ispriječiti problem mogućeg iščeznuća svih etniciteta. Svaka vrsta identiteta (kulturni, etnički, politički, religijski) u

današnjem globalizirajućem svijetu susreće se s velikim izazovima. Suvremeni brzi razvoj i promjene u suštini su antiesencijalistički, promjene se dešavaju zbog samih promjena, bez suštine, što dovodi do zaključka da je svaki identitet “ranjiv”. Međutim, ono što može ostati jeste individualni identitet sve do onog momenta dok ga slijedi samosvijest kao polog ili posrednik između tradicije i nadolazećih stvari. Ne bude li te samosvijesti, kako tvrdi Fazlur Rahman, onda je u opasnosti bilo koja vrijednost, uključujući tu, dakako, i religijsku vrijednost. ▼¹⁸

Zaključak

Sve faze i iskušenja kroz koje je prolazio torbeški identitet u prošlosti i problemi s kojima se suočava u sadašnjosti nisu ni na pomolu da se razložno predstave. Ova etno-religijska grupa i dalje se nosi s problemima koje su neke druge grupe već riješile, kao što je pravo na samoidentifikaciju i političko predstavljanje lišeno spoljašnjih utjecaja s političkom i nacionalnom agendom. Bez obzira na to kako se Torbeši deklariraju (kao Makedonci, Albanci i Turci), ipak u njima još uvijek strši ono zrno istine o njima samima koje postoji od kad se zna za njih, prije nego što se rodila ideja o makedonskoj državi, jer se radi o etničkom konstrukt koji čija povijest seže do perioda do kog sežu i drugi etnikumi na Balkanu, pa čak i prije nego neki od njih.

reference / references

- EMINOV, ALI. *Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria*. JEMIE 6. European Centre for Minority Issues; 2007.
- BANDŽOVIĆ, SAFET. *Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat*. *Znakovi vremena*. Jesen-zima 2001/2002(IV-V);13/14:206-221.
- ЛИМАНОВСКИ, НИЈАЗИЈА. *Исламизацијата и етничките промени во Македонија*. Скопје: Култура; 1993.
- ИРЕЧЕК, КОНСТАНТИН. *Историја на Блгрите*. Софија; 1979.
- ЛИМАНОВСКИ, НИЈАЗИЈА. *Исламската религија и исламизираниите Македонци*. Скопје: “Македонска книга; 1989.
- VRKAN, SRĐAN. “Europski identitet – neke ključne dileme”. *Revija za sociologiju*. 2005:XXXVI(1–2).
- DOKLE, NAZIF. *Bogumilizam i etnogeneza Torbeša Kukske Gore*. Prizren: Alem; 2011.
- KONSTANTINOV, YULIJAN. “Strategies for sustainig identity: the case of the Bulgarian Pomaks. U: Huge Poulton and Suha Taji-Farouki, ur. *Muslim Identity and the Balkan State*. New York: NYU Press; 1997.

▼¹⁸ Rahman, Fazlur. *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. Chicago; 1982.

the possible disappearance of all ethnicities will be prevented. Every type of identity (cultural, ethnic, political, religious) in today's globalizing world faces great challenges. Contemporary rapid development and changes are essentially anti-essentialist, changes happen for the sake of changes, without essence, which leads to the conclusion that every identity is "vulnerable". However, what can remain is individual identity until such time as self-awareness follows as a deposit or intermediary between tradition and things to come. If there is no such self-awareness, as Fazlur Rahman claims, then any value is in danger, including, of course, religious value. ▼¹⁸

Conclusion

all the stages and trials that the Torbeši identity went through in the past and the problems it faces in the present are not even close to being logically presented. This ethno-religious group is still dealing with problems that some other groups have already resolved, such as the right to self-identification and political representation devoid of external influences with a political and national agenda. Regardless of how the Torbeši declare themselves (as Macedonians, Albanians and Turks), there is still that grain of truth about themselves that has existed since they were known, before the idea of a Macedonian state was born, because it is about an ethnic construct whose history goes back to the period to which other ethnicities in the Balkans go, and even earlier than some of them.

KONSTANTINOV, YULIAN. "An Account of Pomak Conversions (1912–1990)". U: Gerhard Seewann, ur. *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. München: Südost-Institut – Oldenburg Verlag; 1992.

TESAR, FILIP. "U potrazi za identitetom". *ALEM*. 2004; VI.

СВЕТИЕВА, АНЕТА. "За преселбите на балканските муслимани и за нашинците – Торбеши, Помаци и други (Турци) во Турција". *ЕтноАнтропозум, Списание на Институтот за антропологија и етнологија*. 2009(6).

ТОДОРОВСКИ, ГЛИГОР. "Верскиот фактор како основна детерминанта во определувањето на националноста кај исламитизираниите Македонци". *Историја, фолклор и етнологија на исламитизираниите Македонци*. Скопје: Институт за национална историја; 1987.

TODOROVA, MARIA. "Identity (trans)formation among Pomaks in Bulgaria". U Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz, ur. *The Myth of 'Ethnic Conflict': Politics, Economics and 'Cultural' Violence*. University of California International and Area Studies Digital Collection; 1998.

▼¹⁸ Rahman, Fazlur. *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. Chicago; 1982.